

УДК 598.252

О. Чован, асп., В. Серебряков, д-р біол. наук, І. Давиденко, канд. біол. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

РОЗСЕЛЕННЯ ЛЕБЕДЯ-ШИПУНА (*CYGNUS OLOR* GMELIN, 1789) У ПІВДЕННІЙ ЧАСТИНІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ

Досліджено шляхи розселення лебедя-шипун на півдні Лівобережного Лісостепу України, виявлено причини, які призвели до різкого збільшення чисельності та розселення виду та встановлення сучасного статусу виду на досліджуваній території.

Ключові слова: лебідь-шипун, Лівобережний Лісостеп України, популяція, розселення.

Вступ. Лебідь-шипун (*Cygnus olor* Gmelin, 1879) – представник ряду Гусеподібні (Anseriformes) який зустрічається на всій території України, крім гірських районів [18]. Птах віддає перевагу різним за розміром водоймам слабо-проточного та стоячого типу з густою прибережною та водною рослинністю. В останні десятиріччя чисельність цього швидко зростає по всій території України, зокрема відбувається розселення птахів у північно-східному напрямку. Лебідь-шипун – агресивний птах, у період розмноження він витісняє інших водоплавних птахів зі своєї гніздової території [24; 26]. У той же час з середини 30-х років XX ст. він не є мисливським птахом в Україні і знаходиться під охороною Бернської та Боннської конвенцій, а у деяких регіонах (Полтавська, Сумська, Харківська області) занесений до регіональних червоних списків [17]. Значні скупчення лебедів порушують стабільність водно-болотних екосистем. Лебеді харчуються переважно водною рослинністю, і часто знищують її набагато більше, ніж споживають. Це може призвести до зникнення певних видів такої рослинності з водойм, яка у свою чергу забезпечує живлення і притулок для багатьох видів риб та інших тварин. Дослідження, проведені у США (штат Мічиган) доводять, що лебеді-шипун опосередковано можуть впливати на розміри водних тварин. Наприклад, в озерах, які населяють лебеді, один вид риб – сонячний окунь синьозябровий (*Lepomis macrochirus*) має меншу довжину тіла, ніж особини цього ж виду в озерах, де мало чи зовсім немає лебедів [25]. В Україні таких досліджень не проводилося, проте не виключено, що з ростом чисельності лебедя-шипун в подальшому буде помічено певні негативні впливи на природні екосистеми. На сучасному етапі дослідження шляхів розселення лебедя-шипун на території України актуальним є вивчення його статусу у регіонах протягом останніх десятиків років та встановлення сучасного стану популяції цього виду.

Метою роботи було дослідження шляхів розселення лебедя-шипун на півдні Лівобережного Лісостепу України, виявлення причин, які призвели до різкого збільшення чисельності та розселення виду та встановлення сучасного статусу виду на досліджуваній території.

Матеріал та методи. Матеріал для написання статті було зібрано на основі власних спостережень під час експедицій у вказаному регіоні, а також опрацьованих літературних джерел по даному виду за останні 150 років, які стосуються досліджуваної території, анкетних даних, зібраних кафедрою зоології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та усних повідомлень про зустрічі лебедів від мисливців, юннатів і екологів. Польові дослідження проводилися переважно у 2013-2014 рр. з викорис-

танням загальноприйнятих методик обліку водоплавних птахів [11]. За літературними джерелами та анкетними даними визначалися початкові етапи розселення виду в регіоні, експедиційні виїзди надали матеріал по сучасному поширенню лебедя-шипун на півдні Лівобережного Лісостепу України.

Результати та обговорення. Перші документальні дані про лебедів на території південної частини Лівобережного Лісостепу України можна знайти у відомості 1782-го р., на яку посилається, але не називає М.М. Сомов [15]. Згідно з даними автора, там зазначається, що лебеді-шипун "водилися" в околицях м. Чугуїв (сучасна територія Харківської області). В історичній довідці кінця 18 століття збереглося пояснення походження назви міста Лебедина (сучасна територія Сумської області) – "тут є озеро, на якому раніше було багато лебедів" [12]. За літературними даними, протягом XIII – XX ст. в Україні відбулася зміна чисельності цього виду і скорочення гніздового ареалу [22; 10]. Ще на початку XIX ст. у деяких районах досліджуваної території лебідь-шипун був звичайним видом, а вже з середини цього ж століття його чисельність тут почала різко падати. К.Ф.Кесслер [6], О.В.Чернай [19], М.М.Сомов [15] та М.І.Гавриленко [3] наводять цього птаха у фауністичних списках Лівобережного Лісостепу України у період середини XIX ст. – початку XX ст. як рідкісний пролітний чи навіть залітний вид. До середини XX ст. статус цього птаха в регіоні залишався без особливих змін. Однак у другій половині XX ст. відбулися досить значні зміни в орнітофауні Середнього Придніпров'я, що пов'язано зі спорудженням каскаду середньодніпровських водосховищ, два з яких (Кременчуцьке та Дніпродзержинське) прилягають до південно-західної частини Полтавської області (південно-західна територія Лівобережного Лісостепу України). Перші гніздові знахідки цього виду у досліджуваному регіоні датуються 1980-1983 рр. на вказаних водосховищах та у прилеглих районах після зарегулювання Середнього Дніпра (Рис. 1) [10; 14]. Проте, у літній період зустрічі лебедя-шипун реєстрували у Глобинському районі Полтавської області навіть дещо раніше, – у 1970-1971 рр. у долині лівобережної притоки Дніпра р. Кагамлик [14]. Проте, як зазначає автор, ці птахи до гніздування не приступали. На нашу думку, одним із початкових каталізаторів швидкого зростання чисельності й інтенсивного розселення лебедя-шипун у центральній частині Лівобережного Лісостепу поряд зі зниженням фактору турбування, збільшенням евтрофікації водойм [10], та у зв'язку із глобальними змінами клімату [23] було ще й створення водосховищ [20].

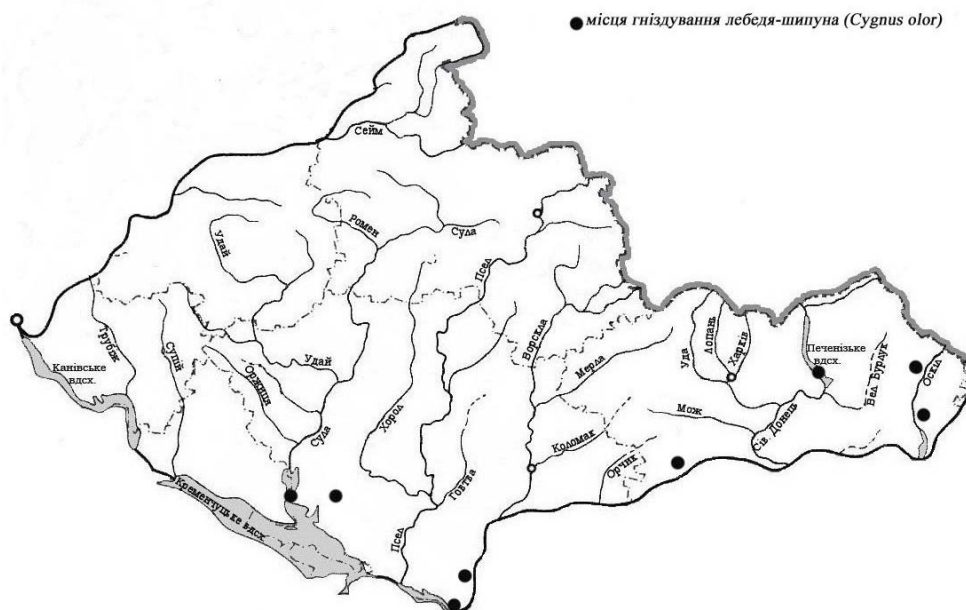

Рис. 1. Перші реєстрації лебедя-шипуну (*Cygnus olor*) на півдні Лівобережного Лісостепу України в 1980-1990 рр.

Спочатку лебідь-шипун заселив Кременчуцьке водосховище, що пов'язано з більш раннім його заповненням порівняно з Дніпродзержинським [13; 7], на якому даний вид загніздився дещо пізніше на відрізку с. Світлогірськ – с. Бородаївка (Полтавська область), а на початкових етапах формування та у перші роки після зарегулювання він тут не був виявлений [2; 8]. У подальші роки шипуни розселялися у північному та північно-східному напрямку по лівобережним притокам Дніпра – Сулі, Пслу та Ворсклі [4]. За даними В.М. Грищенка зі співавторами [5] у 1996 р. на р. Удай лебідь-шипун уже був звичайним видом. У той же час, починаючи з 1981-1984 рр. лебідь-шипун з'явився на гніздуванні у Харківській області у Куп'янському, Чугуєвському та Дворічанському районах [10]. У подальшому його регулярно реєстрували на гніздуванні у вищезазначених та прилеглих районах [21; 9; 16]. За літературними даними на р. Сухий Кагамлик у 1996 р. на 10 кілометрів русла річки гніздилися 3 пари лебедів, тобто 0,3 пари на 1 км русла ріки [14]. За нашими даними (усне повідомлення С. Безноса), на тій же ділянці р. Сухий Кагамлик (Глобинський район Полтавської області) у 2013 р. на 6 км русла гніздилися 4-5 пар птахів, що становить 0,6-0,8 пар на 1 кілометр русла. Також, у 2013 р. в пониззі р. Ворскла (Кобеляцький р-н, Полтавської області) на 6 км русла нами було обліковано 4 пари лебедя-шипуну – 0,6 пар на 1 кілометр річки. На стоячих водоймах, таких як ставки, озера, рибгоспи, водосховища кількість гніздових птахів залежить від розмірів водойм. На невеликих за площею озерах та ставках відмічалася лише одна пара. На великих водоймах, або на декількох водоймах, що розташовані поряд, можна спостерігати декілька пар гніздючих лебедів. Зокрема, на початку 1990-х на ставках Печенізького рибного господарства гніздилися 3-4 пари представників даного виду [9]. У 1994-96 рр. на Лиманських озерах (Зміївський р-н Харківської області) гніздилися 3-5 пар [1]. Ми реєстрували гніздування 4 пар лебедя-шипуну на озерах в долині р. Ворскла в околицях с. Зінці та с. Безручки Полтавського р-ну.

Висновки. На основі вищевикладеного можна припустити, що розселення лебедя-шипуну на півдні Лівобережного Лісостепу України відбувалося не з однієї

локальної популяції, а декількома шляхами (Рис. 1). Перший проходив по лівобережним притокам Дніпра від каскаду водосховищ у північному та північно-східному напрямках на західі досліджуваної території, інший – у північному напрямку по долинам р. Сіверський Донець та його приток на сході регіону. Доказом цього також слугують дані літературних джерел [1; 9; 21], дані обробки анкетних матеріалів та власні спостереження (зустрічі дорослих птахів у гніздовий період, знахідки гнізд та виводків), де найчисельніші гніздові поселення лебедя-шипуну визначені у західних придніпровських районах Полтавської області та у північно-східних районах Харківської області, згідно яких ми виділяємо Середньодніпровську (каскад дніпровських водосховищ) та Східну (долина р. Сіверський Донець, Печенізьке та Червонооскільське водосховища, долина р. Оскіл) локальні популяції (Рис. 2).

У центральних районах Лівобережного Лісостепу України відмічені лише поодинокі випадки гніздування лебедя-шипуну. На нашу думку, нерівномірність розселення досліджуваного виду по даній території пояснюється відповідним розташуванням водойм у регіоні. Основна роль у цьому належить басейнам лівобережних приток Дніпра – Орелі, Ворсклі, Пслу та Сулі, долини яких перетинають майже всю Полтавську область. У зв'язку зі створенням каскаду дніпровських водосховищ у XX ст., в їх гирлах утворилася величезна кількість озер, заток, плавнів і різноманітних стариць, що створило сприятливі умови для гніздування лебедя-шипуну. З просуванням вгору за течією, площі придатних для гніздування акваторій зменшуються. У Харківській області на річках Сіверський Донець та його притоці Оскіл також було створено водосховища (Печенізьке та Червонооскільське), де розвинулися великі площі прибережної рослинності та які теж підходять для гніздування лебедів. За відсутності великих придатних для гніздування водойм лебеді обирають різні за розміром штучні водойми біля населених пунктів.

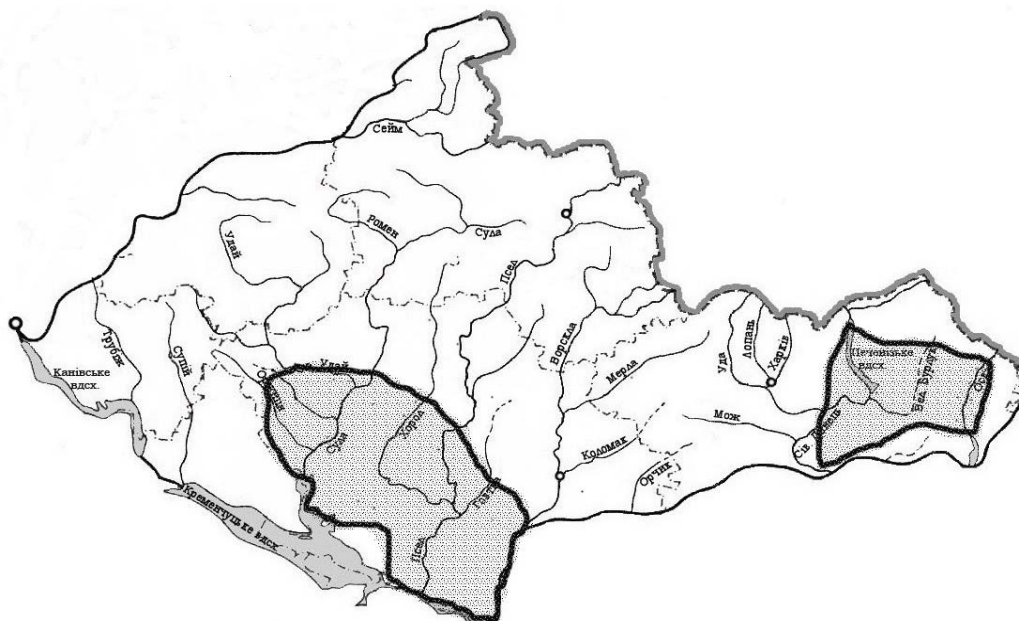

Рис. 2. Осередки розселення лебедя-шипуну на території південної частини Лівобережного Лісостепу України

Таким чином, лебідь-шипун на півдні Лівобережного Лісостепу України є досить звичайним гніздовим видом.

Список використаних джерел

1. Баник М. В. Динамика сообществ гнездящихся птиц Лиманской озерной системы и урочища "Горелая долина" / М. В. Баник, Ю. И. Вергелес // Птицы бассейна Северского Донца : матер. 7–10 совещ. "Изучение и охрана птиц бассейна Северского Донца". – Х., 2003. – Вып. 8. – С. 3–16.
2. Булахов В. Л. Формирование орнитофауны Днепро-Дзержинского водохранилища / В. Л. Булахов // Орнитология. – 1968. – Вып. 9. – С. 78–187.
3. Гавриленко Н. И. Птицы Полтавщины / Н. И. Гавриленко. – Полтава, 1929. – 133 с.
4. Фауна хребетных тварин національного природного парку "Деснянсько-Старогутський" / Г. Г. Гаврис, Ю. В. Кузьменко, А. В. Мішта, І. М. Коцержинська. – Суми : БАТ "Сумська обласна друкарня", 2007. – 120 с.
5. Матеріали по орнитофауна долини р. Удай / В. Н. Грищенко, Е. Д. Яблонівська-Грищенко, Д. П. Гуляєв // Авіфауна України. Додаток до журналу "Беркут". – 2002. – Вып. 2. – С. 45–48.
6. Кесслер К. Ф. Животные губернии Киевского учебного округа / К. Ф. Кесслер. – Киев, 1850. – 101 с.
7. Клестов Н. Л. Орнитофауна Среднего Днепра и её изменения под влиянием гидростроительства / Н. Л. Клестов : автореф. ... канд. биол. наук. – К., 1983. – 26 с.
8. Клестов Н. Л. Особенности формирования и современное состояние населения птиц Днепро-Дзержинского водохранилища / Н. Л. Клестов, А. В. Лепешков // Орнитология. – 1985. – Вып. 20. – С. 113–119.
9. Кривицкий И. А. Птицы прудов Печенежского рыбхоза / И. А. Кривицкий, Ю. А. Кальченко, А. Ю. Кальченко // Птицы бассейна Северского Донца : матер. 3-й конф. "Изучение и охрана птиц бассейна Северского Донца" (13–15 сент. 1995 г.) – Харьков, 1996. – Вып. 3. – С. 16–21.
10. Лысенко В. И. Гусеобразные. Фауна Украины. В 40 т. Т. 5. Птицы / В. И. Лысенко. – К. : Наук. думка, 1991. – Вып. 3. – С. 72–81.
11. Новикова Л. М. Методическое руководство по сбору полевых данных, их вводу в базы данных, предварительной камеральной обработке и выводу материалов для отчетов и Летописи природы / Л. М. Новикова, И. В. Карякин. – Н. Новгород, 2008. – 116 с.
12. Панченко В. О. Птицы в геральдики міст України / В. О. Панченко // Беркут. Український орнітологічний журнал. – 1996. – Т. 5, вип. 1. – С. 88–90.
13. Рева П. П. Гнездование водоплавающих птиц на Кременчугском водохранилище / П. П. Рева, С. Л. Самарский // Ресурсы водоплавающей дичи в СССР, их воспроизводство и использование. – М. : МГУ, 1972. – Вып. 1. – С. 72–74.
14. Роговий Ю. Ф. Гніздування лебедя-шипуну на р. Кагамлик у Полтавській області / Ю. Ф. Роговий // Беркут. Український орнітологічний журнал. – 1996. – Т. 5, вип. 2. – С. 203–204.
15. Сомов Н. Н. Орнитологическая фауна Харьковской губернии / Н. Н. Сомов. – Харьков : Тип. Адольфа Дарре, 1897. – 680 с.
16. Токарский В. А. Интересные находки / В. А. Токарский // Птицы бассейна Северского Донца : матер. 7–10 совещ. "Изучение и охрана птиц бассейна Северского Донца". – Х., 2003. – Вып. 8. – С. 122.
17. Фауна України: охоронні категорії : довід. / О. Годлевська, І. Парнікоза, В. Різун [та ін.] ; за ред. О. Годлевська, Г. Фесенко. – К., 2010. – 80 с.
18. Фесенко Г. В. Птицы фауны Украины: полевой визначник / Г. В. Фесенко, А. А. Бокотей. – К. : Укр. т-во охорони птахів, 2002. – 416 с.
19. Чернай А. В. Фауна Харьковской губернии и прилежащих к ней мест / А. В. Чернай. – Харьков, 1853. – Вып. 2. – 51 с.
20. Чован О. О. Зміна чисельності лебедя-шипуну (*Cygnus olor*) в Полтавській області / О. О. Чован // Пирятинські екологічні читання : матеріали Всеукр. екол. наук.-практ. конф. 11 трав. 2012 р. м. Пирятин. – Полтава : СПДФО Гаража М. Ф., 2012. – С. 86–89.
21. Шапаренко С. А. К вопросу об изучении орнитофауны Карсноо-скольского водохранилища с целью ее охраны / С. А. Шапаренко // Птицы бассейна Северского Донца : матер. 2-й конф. "Изучение и охрана птиц бассейна Северского Донца" (4–6 мая 1994 г.). – Харьков, 1994. – Вып. 2. – С. 17–18.
22. Шарлемань М. В. Птицы УРСР. (Матеріали до фауни) / М. В. Шарлемань. – К., 1938. – 265 с.
23. Щёголев И. В. Лебедь-шипун *Cygnus olor* в северном Причерноморье / И. В. Щёголев, С. И. Щёголев // Русский орнитологический журнал. – 2011. – Т. 20, экспресс-вып. 623. – С. 35–43.
24. Reese J. G. Productivity and management of feral Mute Swans in Chesapeake Bay / J. G. Reese // J. Wildl. Manag. – 1975. – 39. – P. 280–286. Available from: www.longpointwaterfowl.org/research
25. Status and ecology of Mute Swans in New York state / B. L. Swift, K. J. Clarke, R. A. Holevinski, E. M. Cooper. – New York, 2013. – 37 p. Available from: www.dec.ny.gov
26. Williams W. Dark side of a classic beauty / W. Williams // National Wildlife Federation. – 1989. – 27(2). – P. 42–49. Available from: <http://www.nwf.org>

Надійшла до редколегії 02.04.15

А. Чован, асп., В. Серебряков, д-р биол. наук, І. Давиденко, канд. биол. наук
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

РАССЕЛЕНИЕ ЛЕБЕДЯ-ШИПУНА (*CYGNUS OLOR* GMELIN, 1789) В ЮЖНОЙ ЧАСТИ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ ЛЕСОСТЕПИ УКРАИНЫ

В статье исследованы пути расселения лебедя-шипуну на юге Левобережной Лесостепи Украины, также были выявлены причины, которые привели к резкому увеличению численности и расселения вида, а также определен современный статус вида на исследуемой территории.

Ключевые слова: лебедь-шипун, Левобережная Лесостепь Украины, популяция, расселение.

O. Chovan, PhD stud, V. Serebryakov, DSc., I. Davydenko, PhD.
Taras Shevchenko National University in Kyiv, Kyiv, Ukraine

SETTLING MUTE SWAN (CYGNUS OLOR GMELIN, 1789) IN SOUTH PART OF THE LEFT-BANK FOREST-STEPPE ZONE OF UKRAINE

In the article the ways of settlement Mute Swan in southern left-bank forest-steppe of Ukraine, also identify the causes that led to a sharp increase in the number and type of settlement and the establishment of the modern status of species in the study area.

Keywords: mute swan, Left Bank Forest Steppe Ukraine, population, settlement.

УДК 591.526. 598.265.1

Т. Шупова, канд. біол. наук
Інститут еволюційної екології НАН України, Київ

АДАПТАЦІЯ ПТАХІВ РЯДУ ГОЛУБОПОДІБНИХ (COLUMBIFORMES) ДО ТРАНСФОРМАЦІЇ СЕРЕДОВИЩА ІСНУВАННЯ

Розглянуто шляхи адаптації голубоподібних птахів до антропогенних трансформацій середовища існування сучасного рівня та можливостей синантропізації видів ряду. Проведено порівняння синантропізації різних видів, та групи у цілому, залежно від трансформації модельної території. Індекс синантропізації ряду за Jedryczkowski тим нижче, чим нижче трансформація модельних територій.

Ключові слова: припутень (*Columba palumbus* L.), голуб синяк (*Columba oenas* L.), голуб сизий (*Columba livia* Gmelin), горлиця звичайна (*Streptopelia turtur* L.), горлиця кільчаста (*Streptopelia decaocto* Frivaldszky), трансформація середовища існування.

Вступ. Для ХХІ сторіччя характерне підсилення урбанізації середовища, пов'язане з ростом населених пунктів, об'єднанням їх в міські агломерації з мільйонним населенням. Результатом сучасної урбанізації є не тільки зміни природних біотопів, а і створення нових технолітоморфних форм рельєфу земної поверхні [1]. При цьому в урбанізованому ландшафті відбуваються закономірні історичні зміни стосовно типу забудови, старіння житлових кварталів, структури і віку зелених насаджень, що призводять, відповідно, до змін складу і структур орнітофауни населених пунктів, екології і поведінки птахів. Урбанізація напряму впливає на птахів через зміни природних біотопів у селітебні та індустриальні, а також, і опосередковано через зміни кормової бази, хижаків, конкуренції, хвороб. Пристосування тварин до існування у високо урбанізованих ландшафтах не обмежується лабільними компенсаційними реакціями на рівні окремих організмів. Стійке впровадження тварин в антропогенні екосистеми

– синантропізація видів – за масштабами відповідає еволюційним процесам [2].

Усі види європейських голубів проникли на гніздування у міста [3]. Випадки гніздування у містах Європи голуба синяка (*Columba oenas* L.) та звичайної горлиці (*Streptopelia turtur* L.), поодинокі. Голуб сизий та кільчаста горлиця є повними синурбаністами, припутень в деяких регіонах початковий, а в деяких розвинений синурбаніст.

Метою роботи є з'ясування шляхів адаптації голубоподібних птахів до антропогенних трансформацій середовища існування сучасного рівня та можливостей синантропізації видів ряду.

Матеріали і методи. Дослідження голубоподібних (Columbiformes) у природних та трансформованих ландшафтах дає можливість з'ясувати механізми адаптації близьких за біологією та походженням видів птахів до змін середовища існування. Для виконання цього завдання нами обрано 6 модельних територій (Рис. 1).

Рис. 1. Модельні території: 1 – Київська, 2 – Криворізька, 3 – Гуровська, 4 – Лучківська, 5 – Гайдарівська, 6 – Святогорська

1 – Київська. Включає м. Київ та його околиці. Територія сильно трансформована та густо населена. Села щільно оточують Київ, а ландшафти, біля міського агломерату являють собою мозаїчно розсередоточені лісові масиви, луки, дачні ділянки і села, поля. Райони багатоповерхової забудови охоплюють перетворюються у гігантський масив, який включає в себе парки, підприємства, будівельні майданчики. В останнє десятиріччя у центральній частині Києва розбудовуються висотні житлові споруди, що збільшує ярусність старих кварталів міста. Райони індивідуальної забудови розташовані фрагментарно і займають незначну частку міста. В них наявна тенденція будівництва великих 2-3-х будинків, які створюють схожість біотопу з районами багатоповерхової забудови. Збільшення тери-